A NOTE ON CN. MANLIUS VULSO'S SPEECH (TITUS LIVIUS, 38, 17, 2-9)

Dan Bălteanu
PhD Student, University of Craiova

Abstract: The paperbegins with a brief presentation of Cnaeus Manlius Vulso's career and his campaign in Galatia in 189 BC, then focuses on the first part of the battle exhortation he addressed to his men before the campaign. The speech is a fictional construction created by Titus Livius and at least its first half is composed by a series of most common tópoi for this kind of exhortation.

Keywords: Manlius Vulso, Galatians, battle exhortation.

În cartea XXXVIII a istoriei sale, care cuprinde evenimente din anii 189-187[1], Titus Livius descrie o campanie purtată în Galatia de către armata romană sub comanda lui Cnaeus Manlius Vulso şi prezintă, pe larg sau prescurtat, trei discursuri pe care le atribuie acestuia. Pe lângă alte evenimente politice şi militare din perioada de mijloc a Republicii (războaiele cu Cartagina, cu Macedonia sau Syria), această campanie împotriva celţilor din Asia Mică ar putea fi caracterizată drept un incident militar minor, de fapt o consecinţă a războiului cu Regatului Seleucid. Interpretările istorice ulterioare au creat însă evenimentului o anumită notorietate. Mai întâi, chiar pentru Titus Livius, contactul cu prosperitatea Asiei, dublat de modul permisiv în care Manlius Vulso şi-a exercitat comanda militară, au constituit momentul din care în statul roman, nu doar armata, ci chiar întreaga societate, a început să se îndepărteze de virtuţile morale romane tradiţionale[2]. În literatura modernă, mulţi dintre cercetători au interpretat campania şi discursul ţinut în faţa armatei înainte de intrarea în teritoriul Galatiei ca reprezentând o expresie agresivă a imperialismului roman[3]. În nota de faţă voi încerca să clarific în ce măsură discursul

[1] În textul de faţă, toate datele sunt exprimate în ani sau secole de dinaintea erei creştine (a. Chr.), dacă nu se precizează altfel.

[2] Liv., 39, 1, 3; idee dezvoltată ulterior: 39, 6, 5-9. Încercarea de a fixa un moment precis din care prosperitatea care a urmat marilor cuceriri şi influenţa străină au produs apariţia sau adâncirea unor vicii în societatea romană a constituit o preocupare constantă a autorilor antici, fără însă să existe un acord în această privinţă. Se poate spune că fiecare dintre aceştia a fixat momentul în funcţie de propriile idei politice şi morale: v. analiza acestor opinii la Catharine Edwards, *The Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge University Press, cambridge, 1993, pp. 177-178.

[3] O prezentare a tuturor acestor păreri la John D. Grainger, *The Campaign of Cn. Manlius Vulso in Asia Minor*, în „Anatolian Studies", 45, 1995, pp. 23-24, autor care dezvoltă şi argumentează în studiul său o opinie mai nuanţată asupra campaniei. Uneori, acţiunea şi discursul au fost chiar judecate în raport cu valorile morale şi legislaţia internaţională actuale: Benjamin Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton University Press, Princeton, 2004, pp. 308-309; idem, *Proto- Racism in Graeco- Roman Antiquity*, în „World Archaeology", 38, 1, 2006,*Empire and Ideology in the Graeco-Roman World: Selected Papers* p. 186, cu specială privire la partea a doua

în cauză, în special prima sa parte, poate fi interpretat ca o justificare a unei acţiuni militare agresive, cu alte cuvinte „imperialiste" sau dacă el reprezintă doar o construcţie retorică bazată pe clişee de largă circulaţie în literatura antică.

1. Personajul. Cnaeus Manlius Vulso s-a născut cel mai probabil puţin înainte de anul 227[4]. Aparţinea unei ginţi patriciene, atestată începând cu secolul al V-lea. Despre ascendenţii săi direcţi se cunoaşte că bunicul său, Lucius Manlius Vulso Longus fusese consul în 256[5]. În 197 Gn. Manlius Vulso a fost ales *aedilis curulis* împreună cu Publius Cornelius Scipio Nasica şi cei doi au sărbătorit *Ludi Romani* într-un mod fastuos[6]. Următoarea treaptă în carieră a îndeplinit-o în 195, când a fost ales *praetor* în Sicilia[7]. Vulso a candidat în alegerile consulare pentru anul 192. La acestea au participat multe personajepolitice influente, atât pentru locul rezervat patricienilor, pentru care au candidat Publius Cornelius Scipio Nasica, Lucius Quinctius Flamininus, Cnaeus Manlius Vulso, cât şi pentru cel al plebeilor, pe care şi l-au disputat Gaius Laelius, Cnaeus Domitius Ahenobarbus, Gaius Livius Salinator şi Manius Acilius Glabrio[8]. Vulso a avut şanse mici în faţa celor doi contracandidaţi ai săi, care se bucurau de un sprijin puternic, fiind membrii ai unor familii foarte influente, astfel încât a fost înfrânt, câştigători fiind Flamininus şi Ahenobarbus. Alegerile au însemnat însă şi o înfrângere pentru partida lui Scipio Africanus, care nu a reuşit să determine alegerea vărului său Nasica pentru locul rezervat patricienilor, dar nici a lui Gaius Laelius pentru cel al plebeilor[9].

Manlius Vulso candidează şi pentru anul următor (191), dar pierde din nou în faţa lui Scipio Nasica, ales împreună cu un alt învins al scrutinului din 192, Manius Acilius Glabrio[10]. Pentru 190, Vulso nu îşi depune candidatura, poate pentru a lăsa loc liber pentru Lucius Cornelius Scipio (Asiaticus) şi Gaius Laelius, primul fratele, cel de-al doilea prietenul apropiat al

---

a discursului, (pasajele 10-20, care nu face obiectul studiului de faţă); Brendan Mac Gonagle, *The Galatian Genocide - On the Campaign of Gnaeus Manlius Vulso in Galatia (189 BC)*, https://balkancelts.wordpress.com/2012/07/10/the-galatian-genocide/

[4] Robert Develin, *Patterns in Office-holding 366-49 B.C.*, (Collection Latomus, vol. 161), Latomus, Bruxelles, 1979, p. 77, nr. 156 (data aproximativă a naşterii calculată pe baza prezumpţiei teoretice că Vulso avea vârsta de cel puţin 30 de ani în 197, atunci când a îndeplinit funcţia de *aedilis curulis*).

[5] Klaus Zmeskal, Adfinitas. *Die Verwandtschaften der senatorischen Führungsschicht der römischen Republik von 218-31 v.Chr. Bd. 1. Alphabetischer Katalog, Anhänge, Gestiftete Verwandtschaften*, Verlag Karl Stutz, Passau, 2009, pp. 177; 180. Mai dificil de precizat este gradul de rudenie cu Lucius Manlius Vulso, praetor în 218 sau 219 a Chr. Sugestia *Digital Prosopography of the Roman Republic*, MANL1103, aceea că praetorul Lucius ar putea fi tatăl personajului aici în discuţie este destul de nesigură, având în vedere că numele tatălui acestuia din urmă este Gnaeus: *Fasti Capitolini*, Tab. III, Pag. *dextra*: (anul 189) *Cn. Manlius Cn. f. L. n. Vulso* (Ed. Atilio Degrassi, *Fasti Capitolini*, In Aedibus Paraviae, Augusta Taurinorum, 1954, p. 64).

[6] Liv., 33, 25, 1; T. Robert S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic. Vol. 1. 509 B.C. - 100 B.C.*, (Philological Monographs, 15/1), American Philological Association, New York, 195, p. 333.

[7] Liv., 33, 42, 7; 43, 5; T. Corey Brennan, *The Praetorship in the Roman Republic*, vol. 2, Oxford University Press, Oxford, 2000, p. 730.

[8] Liv., 35, 10, 2-3; T. Robert S. Broughton, *Candidates Defeated in Roman Elections: Some Ancient Roman "Also-Rans"*, în „Transactions of the American Philosophical Society", New Series, 81/4, 1991, p. 14, nr. 25.

[9] Liv., 35, 10, 4-10.

[10] Liv. 35, 24, 4-5.

Africanului[11]. Vulso a fost în sfârşit ales consul pentru anul 189, împreună cu Marcus Fulvius Nobilior[12]. La tragerea la sorţi a provinciilor, el a primit Asia şi sarcina încheierii păcii cu Antiochus III, iar colegul său Aetolia[13]. În timpul exercitării misiunii din Asia, Manlius Vulso a întreprins campania împotriva triburilor celtice din Galatia.

2. Campania din Asia. Sursele pe baza cărora Titus Livius narează campania din Asia nu pot fi stabilite cu certitudine. Istoria lui Polybius cuprindea o relatare a campaniei, astăzi în cea mai mare parte pierdută, dar pe care Livius cu siguranţă a cunoscut-o. Ipoteza lui Theodor Mommsen, care îşi punea întrebarea dacă nu cumva Polybius, care se afla probabil la Sardes în acea perioadă, participase la campanie[14], ridică oarecare incertitudini, aşa cum a arătat Franck Walbank. După părerea acestuia din urmă, sursa lui Polybius a fost lucrarea unui martor ocular, care a fost interesat de aspectele economice şi religioase ale societăţii din Asia Mică[15]. Titus Livius a folosit cu siguranţă naraţiunea lui Polybius (şi implicit a preluat din „jurnalul de campanie" anonim care îi servise acestuia ca sursă), dar şi izvoare analistice, dintre care sunt certe lucrările lui Claudius Quadrigarius şi Valerius Antias, despre care spune că au descris lupta cu Tolistobogii de la muntele Olympos[16]. Plinius informează că o descriere a triumfului acordat lui Manlius Vulso în 187 a fost cuprinsă şi în lucrarea lui Lucius Calpurnius Piso Frugi[17]. Eduard Norden admitea ambele variante de mai sus, adică o preluare atât din Polybius, cât şi din scrierile analiştilor, dar considera că discursul care interesează în lucrarea de faţă este o creaţie proprie a lui Titus Livius[18]. Alessandro Ronconi şi Barbara Scardigli admit că discursul ar fi preluat dintr-o sursă analistică şi a fost dezvoltat de Titus Livius, dar au în vedere şi posibilitatea ca la baza naraţiunii să se afle una dintre acele cronici de familie, din care s-au inspirat primii analişti[19].

---

[11]Friedrich Münzer, s. v. *Manlius (91)*, în RE, col. 1216.
[12]T. Robert S. Broughton, *The Magistrates* ..., 1, p. 360.
[13]Liv., 37., 50, 1; 7.
[14]Theodor Mommsen, *Der Friede mit Antiochos und die Kriegszüge des Cn. Manlius Volso*, în *Römische Forschungen*, 2, Editura Weidmann, Berlin, 1879, pp. 542-543; Pol., 21, 38 = Plut., *De Mulierum Virtutibus*, 22.
[15]Franck W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius. Vol 3. Commentary on Books XIX-XL*, Clarendon Press, Oxford, 1979, p. 6 (pentru paralela dintre fragmentele păstrate de la Polybius şi textul lui Titus Livius); p. 140 unde propune ca sursă posibilă a lui Polybius lucrarea *Galatika*, a lui Erathosthenes, fiul lui Agacles. Franck Walbank respinge în acelaşi loc şi posibilitatea ca lucrarea pierdută a lui Hannibal adresată Rhodienilor, *Liber de Cn. Manlii Vulsonis in Asia rebus gestis*, menţionată de Nepos, *Hannibal*, 13, 2 să fi constituit sursa lui Polybius. Evan T. Sage, în comentariul la ediţia operei lui Titus Livius pe care o îngrijeşte: *Livy. Vol. 11. Books XXXVIII-XXXIX* with an English Translation (The Loeb Classical Library), Harvard University Press, Cambridge, Mass. - William Heinemann Ltd., London, 1936, p. 80, n. 1, nu exclude varianta ca informaţiile să provină dintr-un „raport oficial", redactat chiar de Manlius Vulso.
[16] Liv., 38, 23, 8.
[17] Plin., 34, 8: *nam triclinia aerata abacosque et monopodia Cn. Manlium Asia devicta primum invexisse triumpho suo, quem duxit anno urbis DLXVII, L. Piso auctor est (...)*
[18]Eduard Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*, Editura B. G. Teubner, Leipzig - Berlin, 1920, p. 155.
[19]Tito Livio, *Storia di Roma*, Vol. 6, Libri XXXVI-XL, a cura di Alessandro Ronconi e Barbara Scardigli, Editura UTET, Torino, 2003, pp. 376-377, ad. 17.1. Pentru tradiţiile de familie de reţinut opinia formulată chiar de Titus Livius, 8, 40, care deşi le contestă onestitatea le admite rolul avut în dezvoltarea istoriografiei.

În 189, atunci când Manlius Vulso primeşte provincia Asia, operaţiunile militare din războiul purtat de Roma cu Regatul Seleucid (192-188) se încheiaseră după victoria armatei romane de sub comanda lui Scipio Asiaticus obţinută la Magnesia în 190[20]. Mandatul lui Vulso presupunea preluarea comandei armatei romane care staţiona încă în Asia şi încheierea păcii cu Antiochus III după condiţiile stabilite de Scipio[21]. În mod special pentru încheierea păcii, Senatul a desemnat 10 ambasadori (*decem legati*). Posibilitatea unei campanii împotriva gallilor era avută însă în vedere încă înainte de plecarea lui Vulso din Roma. Deşi se pare că au existat opinii contrare, poate chiar dezbateri în jurul mandatului lui Vulso, pe care Titus Livius le-a trecut sub tăcere, Senatul a hotărât să nu se schimbe nimic în privinţa trimiterii consulului în Asia, nici să se micşoreze efectivele trupelor acestuia, de teama de a nu fi nevoiţi să poarte război cu gallii[22]. În lipsa unei informaţii certe, se poate doar presupune că un rol important în introducerea temei unei ameninţări a triburilor celtice pe agenda politică de la Roma l-au avut delegaţiile statelor din Asia Mică prezente la Roma pentru a-şi susţine punctele de vedere în faţa Senatului cu privire la condiţiile păcii cu Antiochus. De exemplu, Eumenes II, regele Pergamului, în discursul susţinut în faţa Senatului[23] nu face o referire exactă la această ameninţare, dar având în vedere că Pergamul se confruntase deseori până atunci cu celţii din Galatia[24], regele avea cu siguranţă în vedere securitatea statului său în raport cu o potenţială ameninţare din partea acestora. În concluzia discursului său, Eumenes ridică problema vidului de putere creat după înfrângerea lui Antiochus şi limitarea stăpânirii acestuia la est de Munţii Taurus.

Un aspect mai puţin sau deloc discutat îl constituie raportul în care se găseau la data trimiterii consulului în Asia statul roman şi celţii din Galatia, din punctul de vedere al dreptului internaţional. În lupta de la Magnesia celţii din Galatia luptaseră alături de Antiochus III, căruia îi furnizaseră 4.000 de călăreţi, dispuşi împreună cu alte contingente în cele două flancuri[25]. După înfrângerea Regatului Seleucid, la tratativele de pace cu Roma au participatreprezentaţi ai regelui Antiochus III, Eumenes, regele Pergamului, aliatul Romei şi ambasadori ai oraşelor sau ligilor din Asia Mică şi Grecia, în timp ce gallii se retrăseseră în teritoriile lor şi nu trimiseseră reprezentaţi la discuţiile de pace. În această situaţie, se poate spune că, după dreptul internaţional, Roma se află încă în stare de război cu gallii, chiar dacă nu exista o declaraţie

[20] Pentru războiul cu Antiochus III v. prezentarea concisă la Erich S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. Vol. 1, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1984, pp. 636-640.
[21] Liv., 37, 45.
[22] Liv., 37, 51, 10. V. şi John D. Grainger, *The Roman War of Antiochos the Great* (Mnemosyne Supplements, 239), Editura Brill, Leiden – Boston, 2002, p. 341.
[23] Li.v, 37, 53.
[24] Pentru conflictele dintre Pergam şi galli: Elizabeth Kosmetatou, *The Attalids of Pergamon*, în Andrew Ersline (coord.), *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell Publishing Ltd., Malden – Oxford, 2005, pp. 161-162; John Ma, *The Attalids: A Military History*, în Peter Thonemann (coord.), *Attalid Asia Minor. Money, International Relations, and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2012, pp. 51-52.
[25] Liv., 37, 40 – transmite numărul exact; App., *Syr*., 6, 32 – a păstrat informaţia că toate cele trei triburi gallice: Tolistobogii, Tectosagii şi Trocmii au participat cu efective; Bezalel Bar-Kochva, *The Seleucid Army. Organization and Tactics in the Great Campaigns*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976 [retipărită 2008], p. 51. Dintre căpeteniile gallice, doar Eposognatus, din tribul Tolistogilor a rămas aliat al Pergamului şi nu a participat la campania lui Antiochus III: Pol. 21,37; Liv. 38,18.

expresă de război a Senatului împotriva lor[26]. Acesta constituie în opinia mea un aspect care a influenţat cu siguranţă conduita şi acţiunile lui Manlius Vulso, oferindu-i acestuia dacă nu o bază legală, cel puţin o posibilă justificare.

Imediat după ce Manlius Vulso a sosit la Efes în primăvara anului 189, a rostit un discurs în faţa soldaţilor, pe care Titus Livius îl relatează într-o formă prescurtată. Consulul şi-a expus cu acea ocazie programul politic şi militar pe care intenţiona să îl aplice în Asia: îi laudă pe soldaţi pentru comportamentul lor în campania împotriva lui Antiochus III, dar declară că un război împotriva gallilor constituie o necesitate. Acest fapt întăreşte supoziţia că, cel puţin într-o primă fază, Vulso urmează linia politică stabilită de Senat în relaţia cu gallii. De la Efes, Vulso nu porneşte cu armata direct împotriva gallilor, ci pleacă mai întâi într-o expediţie prin Phrygia, Pisidia şi Pamphylia, vizitând numeroase oraşe-stat din aceste regiuni. Scopul său principal a fost acela de a asigura loialitatea acestor oraşe faţă de Roma: Vulso încheie cu fiecare în parte tratate de alianţă, primind în schimb importante sume de bani pentru statul roman. Intenţiile sale sunt, pe de o parte, să ofere oraşelor asiatice garanţia că se vor afla sub protecţia Romei, după înlăturarea tutelei seleucide, dar, pe de altă parte, expediţia reprezintă şi o demonstraţie pentru Antiochus III, arătându-i astfel acestuia că armata staţionată în Asia este activă şi în stare de luptă.

După această primă parte a expediţiei, care a avut un caracter diplomatic, Manlius Vulso îşi conduce armata în Galatia, în teritoriile gallilor. După câteva contacte diplomatice, eşuate, dar care îi arată pe galli incapabili să realizeze o alianţă internă împotriva armatei romane, armata lui Manlius înfrânge mai întâi forţele Tolistobogii-lor, lângă Gordion, pe Muntele Olympos, iar apoi, lângă Ancyra îi zdrobeşte pe Tectosagi[27]. Vulso şi-a atins astfel unul dintre principalele obiective: a reuşit să ofere aliaţilor garanţii de securitate., Campania sa a constituit pe de o parte o demonstraţie de forţă pentru Antiochus III, iar pe de alta a reuşit să înlăture ameninţarea pe care gallii o reprezentau pentru oraşele stat din Asia Mică. Recunoştiinţa arătată de către acestea pentru Vulso[28] nu lasă loc de îndoială asupra faptului că oraşele micro-asiatice, şi în primul rând Pergamul, au fost principalii beneficiari ai înfrângerii gallilor.

3. Discursul[29].Înainte de orice alte observaţii, trebuie stabilitdacă discursul este preluat de Titus Livius din vreuna dintre sursele sale, aşadar dacă acesta are un oarecare grad de autenticitate sau constituie o construcţie literară a istoricului. Apoi trebuie stabilităcategoria retorică în care poate fi încadrat discursul şi în ce măsură acesta se pliază pe motivele şi temele retorice specifice acestei categorii.

Prima chestiune de mai sus a fost după opinia mea tranşată în literatura de specialitate şi cum nu am întrezărit nici un alt argument suplimentar, mi-o însuşesc şi pentru lucrarea de faţă. Se poate admite că discursul lui Manlius Vulso ţinut în faţa armatei sale constituie o creaţie literară a lui Titus Livius[30]. Aceasta schimbă, din punct de vedere cronologic, în mod esenţial

[26]*Digesta*, 50, 16, 118 (Pomponius). Se poate constata situaţia menţionată de jurist, anume că gallii, prin participarea la operaţiuni militare împotriva Romei se aflau în stare de război cu aceasta.
[27]Theodor Mommsen, *op. cit.*, pp.538-545; John D. Grainger, *The Campaign ...*, pp. 23-42.
[28] Pol., 21, 41, 1-2; Liv., 38, 37, 2-4.
[29] Liv., 38, 17, 2-20.
[30] Eduard Norden, *op. cit.*, p. 156; Alessandro Ronconi, Barbara Scardigli, *op. cit.*, p. 377.

maniera în care trebuie abordat discursul, care nu poate fi considerat ca exprimând puncte de vedere, atitudini şi acţiuni politice din perioada mijlocie a Republicii Romane, ci cel mult ca o eventuală reflecţie a ideilor politice din perioada domniei lui Augustus.

În privinţa genului, cuvântarea lui Manlius Vulso face parte din categoria discursurilor militare, ţinute de comandanţi în faţa soldaţilor, o categorie retorică aparţinând genului epidictic[31]. Aşadar, din acest punct de vedere un astfel de discurs este unul aproape exclusiv motivaţional, comandantul-orator folosind toate mijloacele pentru a produce un efect emoţional (*movere*)[32]. Astfel, orice interpretare a discursului ar trebui să ţină cont de acest scop, căruia i se subordonează toate celelalte. Este greu de acceptat că discursul pus de Titus Livius pe seama lui Manlius Vulso ar reprezenta în vreun fel idei politice sau de altă natură. Din cele două enunţuri de mai sus rezultă că Titus Livius creează doar un discurs al comandantului care să pară plauzibil pentru cititorii săi şi de aceea este foarte posibil că l-a construitfolosind teme larg răspândite în creaţiile din această categorie[33].

Discursul poate fi împărţit, din punct de vedere al ideilor expuse în două secţiuni[34]: pasajele 2-9 constituie discursul motivaţional propriu zis; pasajele 10-20 prezintă un caracter moralizator şi tratează în principal tema degenerării popoarelor care au migrat din teritoriile lor natale. Manlius îşi începe discursul cu o constatare: „*Ştiu bine, soldaţi, că în privinţa faimei în război gallii întrec toate popoarele care locuiesc în Asia non me praeterit, milites, omnium quae Asiam colunt gentium Gallos fama belli praestare*”[35], asemănătoare în anumite privinţe cu aprecierile pe care Caesar le face cu privire la forţele militare ale diferitelor triburi din Gallia în debutul *Commentarii*-lor sale. Asemănarea nu înseamnă că pasajul reprezintă o interacţiune intertextuală precisă, nici măcar un ecou sau o reconstrucţie, deşi Titus Livius a folosit uneori ca

[31]Pentru acest gen de discursuri v. Juan Carlos Iglesias Zoido, *The Battle Exhortation in Ancient Rhetoric*, în „Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric”, 25/2, 2007, pp.141-158; Giancarlo Abbamonte, Lorenzo Miletti, Claudio Buongiovanni, *Le allocuzioni alle truppe nella storiografia antica*, în Giancarlo Abbamonte, Lorenzo Miletti, Luigi Spina, (coord.), *Discorsi alla prova. Atti del Quinto Colloquio italo-francese Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati: contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa*, Napoli - S. Maria di Castellabate (Sa) 21 - 23 settembre 2006, Giannini Editore, 2008, pp. 29–86; Cristina Pepe, The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity (International Studies in the History of Rhetoric, 5), Editura Brill, Leiden – Boston, 2013, p.18, cu bibliografie; Mogens Herman Hansen, *The Battle Exhortation in Ancient Historiogaphy. Fact or Fiction?*, în„Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 42/2, 1993, pp. 161–180.

[32] Gregor Kalivoda, Heike Mayer, Franz-Huber Robling, Thomas Zinsmaier (coord.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik, Bd. 3. Eup – Hör*, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 1996 [2012], col. 226, s.v. *Feldherrnrede* (Björn Hambsch).

[33]Un inventar al acestor teme la Theodore Chalon Burgess, *The Epideictic Literature* (Studies in Classical Philology, reprint from vol. III), The University of Chicago Press, Chicago, 1902, pp. 212-213.

[34]Numerotarea pasajelor este cea din textul lui Titus Livius.Împărţirea acestuia urmează ediţia Evan T. Sage, *Livy. Vol. 11. Books XXXVIII-XXXIX* with an English Translation (The Loeb Classical Library), Harvard University Press, Cambridge, Mass. - William Heinemann Ltd., London, 1936. Deşi de mică întindere (ocupă un singur capitol), discursul poate fi împărţit teoretic conform diviziunii clasice în *exordium* (2), *narratio* (3-5 prima frază); *argumentatio* (5adoua frază -17), *peroratio* (18-20).

[35] *Non me praeterit, milites, omnium quae Asiam colunt gentium Gallos fama belli praestare.*

model opera lui Caesar, mai ales în ceea ce priveşte descrierea evenimentelor militare[36], ci cel mult un clişeu. Pe de altă parte, afirmaţia lui Manlius este diferită ca intenţie de evaluările lui Caesar. Consulul nostru insinuează căsuperioritatea gallilloreste doar una aparentă, nu reală, o idee pe care o va dezvolta imediat. Apoi Vulso lansează prima apreciere menită să întărească moralul soldaţilor săi prin diminuarea virtuţiloradversarilor, în primul rând a celor militare: afirmaţia sa precedentă se datorează nu atât forţei militare efective a gallilor, cât slăbiciunii populaţiilor sau comunităţilor urbane învecinate: „*inter mitissimum genus hominum ferox natio pervagata bello prope orbem terrarum sedem cepit.* Această acţiune sistematică de micşorare a meritelor gallilor constituie după opinia mea una dintre ideile de bază ale discursului şi va fi dezvoltată constant.

În continuare, în pasajele 3-5 Vulso prezintă soldaţilor săi foarte pe scurt aspectul exterior, armamentul şi tehnicile de descurajare folosite de galli, iar apoi detaliază modul de luptă al viitorilor adversari şi îşi instruieşte soldaţii cum să îl contracareze (pasajul 7). Descrierea gallilor constituie expresia unuia dintre cele mai comune clişee din literatura greco-latină cu privire la imaginea barbarilor în general şi a gallilor în mod special: „*Trupurile uriaşe, pletele lungi şi roşcate, scuturile imense şi spadele foarte lungi şi pe lângă acestea cântecele [pe care le cântă atunci] când pornesc la luptă şi urletele şi dansurile şi sunetul inspăimântător al armelor cu care îşi lovesc scuturile după un obicei străvechi, toate [acestea] sunt făcute cu intenţia de a produce spaimă*”[37].

Descrierea fizică a gallilor din acest pasaj este identică celei transmise de toate sursele antice şi nu diferă prea mult cu cea pe care a păstrat-o, de exemplu, Diodor din Sicilia care îi prezintă pe galli ca fiind de statură înaltă, cu pielea de culoare deschisă, părul lung şi blond (roşcat la Titus Livius), pe care şi-l decolorează şi îndesesc prin tratamente[38].Trecând la descrierea armamentului, trebuie notat că aceasta concordă fidel cu informaţiile provenite din alte surse literare, dar şi cu reprezentările gallilor în arta plastică şi cu evidenţa oferită de arheologie. Scutul este descris de Diodor ca având înălţimea unui om[39], iar reprezentările de la Civitalba sau Pergam confirmă descrierea din sursele literare[40]. Cât priveşte modul de luptă al gallilor nici în privinţa acestuia Titus Livius nu se îndepărtează cu nimic de descrierile lui Polybius sau Dionysius din Halicarnassus.Din punct de vedere cronologic, Polybius este primul autor care, în secolul al II-lea, oferă o descriere a modului de luptă şi armamentului gallilor, cu ocazia prezentării războiului purtat între 225 şi 222 cu Insubrii şi Boii. Sursa sa pentru acest eveniment este fără îndoială Fabius Pictor, despre care se cunoaşte că a participat personal la

[36] Christina Shuttleworth Kraus, *Caesar in Livy and Tacitus*, în Luca Grillo, Christopher B. Krebs (coord.), *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, pp. 277–288

[37]*Procera corpora, promissae et rutilatae comae, vasta scuta, praelongi gladii; [4] ad hoc cantus ineuntium proelium et ululatus et tripudia, [5] et quatientium scuta in patrium quendam modum horrendus armorum crepitus, omnia de industria composita ad terrorem.*

[38]Diod., 5, 28, 1-2.

[39] Diod., 5, 30, 2: *ὅπλοις δὲ χρῶνται θυρεοῖς μὲν ἀνδρομήκεσι*.

[40]Piotr Bieńkowski, *Die Darstellungen der gallier in der hellenistischen Kunst*, Editura Alfred Hölder, Viena, 1908; Jerome Jordan Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, pp. 85-87.

campaniile din aceşti ani împotriva gallilor[41]. După Polybius, Galii aşezaţi în linie de luptă la lacul Telamon în 225 ofereau o imagine impresionantă[42]. În continuare, în momentul luptei de la lacul Clastidium din 222 Polybius detaliază stilul de luptă al gallilor. Tactica acestora se baza pe un prim atac foarte energic, executat din alergare şi cu lovituri aplicate cu spadele lor lungi. Din cauza lungimii însă acestea se îndoiau, mai ales în cazul loviturilor parate cu scutul şi deveneau ineficiente. De adăugat şi că spada celtică era o armă doar de tăiat, nu şi de împuns, ceea ce îi scădea eficienţa într-o luptă de la foarte mică distanţă. Tribunii romanilor şi-au pregătit special soldaţii pentru a lansa sulițele împotriva liniei de luptă adverse, urmând ca apoi să se apropie cât mai mult de adversari, şi să îşi folosească săbiile de la mică distanţă, pentru că spre deosebire de spadele gallilor, săbiile romane erau concepute şi pentru împuns[43].

Un alt autor care prezintă tactica de luptă a gallilor, bazată pe un prim atac impetuos, este Dionysius din Halicarnassus. Aceasta o face cu ocazia prezentării luptei în care Camillus i-a învins pe galli în timpul raidului pe care aceştia l-au întreprins în 367[44]. Modul de a lupta al gallilor este descris astfel: „*Aşadar, la un moment dat, îşi ridică săbiile şi lovesc în felul porcilor mistreţi, aruncându-şi întreaga greutate a corpului în această lovitură, ca tăietorii de lemne sau ca oamenii care sapă cu târnăcopul şi din nou, dau lovituri transversale fără nicio ţintă, ca şi cum ar vrea să taie în bucăţi întreg corpul adversarilor, armurile şi tot ce întâlnesc în cale*”[45].

În naraţiunea evenimentului din 367 Dionysius include şi un discurs pe care Camillus l-ar fi ţinut în faţa soldaţilor înainte de luptă, discurs care, prin analogiile cu cel al lui Vulso, prezintă o deosebită importanţă. Discursul lui Camillus este cu siguranţă o construcţie care aparţine, dacă nu lui Dionysius, cel puţin autorului neidentificat pe care l-a folosit ca sursă[46].

---

[41] Orosius, 4, 13, 6: *sicut Fabius historicus, qui eidem bello interfuit, scripsit* (aşa cum a scris istoricul Fabius, care a participat la acel război).

[42] Pol., 2, 28, 6. „...într-o linie de luptă impresionantă” (... *καταπληκτικὴν τάξιν*).

[43] Pol., 2, 33, 1-3: *Romanii au condus lucrurile foarte bine în această luptă, pentru că tribunii lor i-au instruit cum trebuie să lupte, atât individual, cât şi colectiv. Pentru că observaseră din luptele anterioare că gallii sunt de temut şi cu un moral foarte bun la prima lor lovitură, cât au încă forţele proaspete şi această din cauza felului în care sunt făcute săbiile lor, aşa cum am explicat deja, care doar la prima lovitură au efect; după aceea acestea iau forma unui strigilum, îndoindu-se atât de mult atât pe lungime, cât şi lateral, încât dacă oamenii nu au răgazul să le proptească de pământ şi să le îndrepte cu piciorul, a doua lovitură este ineficientă.* Pentru analiza în detaliu a modului de luptă al celţilor, cu specială privire la folosirea spadei: Radomir Pleiner, *The Celtic Sword*, The Clarendon Press, Oxford, 1993, pp. 19-37; André Rapin, *L'armement celtique en Europe : Chronologie de son évolution technologique du Ve au l^er^ s. av. J.-C.*, în „Gladius”, 19, 1999, pp. 33-67.

[44] Prezentarea eveniomentului pe larg la Li.v, 6, 36, 1-5; 42, 4-8. Pentru dictatura pe care Camillus a îndeplinit-o în 367: T. Robert S. Broughton, *op. cit.*, 1, p. 113.

[45] Dion. Hal., 14, 10, 1.

[46] Cu siguranţă Dionysius l-a folosit pe Fabius Pictor, dar nu există nicio certitudine că discursul lui Camillus ar fi fost construit de acesta. Dintre ceilalţi annalişti, Quintus Claudius Quadrigarius (secolul I) a tratat cu siguranţă războiul cu gallii din 390/387 (de altfel acest eveniment constituie punctul din care el porneşte istoria sa) şi se cunoaşte că a lăsat o descriere a luptelor despre care se consideră că au fost conduse de Camillus după eliberarea Romei. După părerea lui Titus Livius, istoria annalistului conţine erori de cronologie pentru evenimentele din perioada imediat următoare căderii Romei: Liv., 6, 2, 5. Pentru Quadrigarius v. Tim J. Cornell, *The Fragments of the Roman Historians*, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 288-292, nr. 24. Dionyssius din Halicarnassus face oricum parte din categoria autorilor care au adăugat un al doilea strat, mai recent, la legenda creată în jurul lui

Conţinutul acestuia arată care sunt, după părerea lui Dionysius, mesajele prin care un comandant poate contribui la înlăturarea temerilor soldaţilor în faţa adversarilor[47]. Camillus începe prin a combate la soldaţii săi o eventuală teamă cauzată de armamentul specific al gallilor: „*armele care au fost făurite pentru noi sunt mai bune decât cele pe care le au barbarii*". Camillus recomandă soldaţilor săi să folosească aruncarea suliţelor de la distanţă, „*un proiectil care nu poate fi parat*". Procedeul este descris detaliat la Caesar, care arată cum a fost folosit contra Helvetii-lor în lupta de la Bibracte din 58[48]. Împotriva atacului în alergare, soldaţii romani aruncă suliţele toţi în acelaşi timp asupra falangei adverse. Efectul obţinut este ruperea liniei de luptă a Helvetii-lor şi oprirea avansului rapid spre linia romană, deoarece o parte dintre cei asupra cărora au fost aruncate suliţele sunt răniţi, iar cei mai mulţi au înfipte în scuturile de lemn suliţele pe care le paraseră şi ale căror vârfuri se îndoiseră, astfel încât nu le puteau scoate şi au renunţat la scuturi, o acţiune care a durat o perioadă de timp suficientă pentru a fi angajaţi de romani în luptă corp la corp[49].

Camillus apoi tratează teama produsă de numărul şi aspectul exterior al gallilor, dar şi tehnicile de intimidare de dinaintea luptei pe care aceştia le folosesc. Aici Camillus invocă pregătirea de luptă, experienţa şi disciplina superioară ale soldaţilor romani, dar accentuează şi asupra ascendentului moral pe care îl au aceştia luptând pentru patria lor: „*să ţină fiecare minte, mai întâi, că o armată mai mică, dar care înţelege ce are de făcut, este mai bună decât o armată mare, dar nepregătită; apoi, că însăşi natura (φύσις) insuflă în cei care luptă pentru proprietăţile lor curaj în faţa pericolului şi îi face să aibă o înflăcărare ca aceea a unor oameni posedaţi de zei (θεοφορήτοι)*". În ultima parte a discursului, Camillus menţionează luptele purtate anterior cu gallii, de la începutul războiului. Este atent să evite orice aluzie la înfrângerea de la Allia şi incendierea Romei, face doar apel la experienţa celor care participaseră la luptele din deceniile precedente şi îi îndeamnă pe noii recruţi să urmeze exemplul acestora şi al înaintaşilor care fuseseră atunci sub arme.

Chiar dacă nu în aceeaşi ordine, aproape toate temele din discursul lui Dionysius se regăsesc şi la Titus Livius. Lipseşte doar recomandarea de a ataca falanga adversă cu proiectile, dar mai departe, în relatarea celor două lupte cu gallii Titus Livius transmite informaţia că această tactică a fost determinantă pentru victoriile romane[50]. În pofida paralelismului evident între cele două producţii oratorice, consider că nu există niciun argument care să probeze că Titus Livius a prelucrat materialul lui Dionysius[51], schimbând personajul şi adaptând discursul, şi nici vreun indiciu al unei eventuale surse comune, dezvoltată independent de cei doi istorici.

Camillus: Jan Felix Gaertner, *Livy's Camillus and the Political Discourse of the Late Republic*, în „Journal of Roman Studies", 98, 2008, pp. 29 – 31.

[47]Dion. Hal., 14, 9, 1-6.

[48] Caes., *B. G.*, 1, 25, 3-4.

[49] Pentru descrierea detaliată a procedurii de lansare a suliţelor asupra falangei adverse v. Dan Ruscu, Ligia Ruscu, „*Ektaxis kata Alanón"a lui Arrian şi strategia defensivă a imperiului Roman în epoca Hadrianică*, în „Ephemeris Napocensis", 6, 1996, pp. 205–259.

[50] Liv., 38, 21; 26.

[51] Pentru modul în care Titus Livius a dezvoltat şi completat cu alte surse, materialul lui Dionysius v. Craige B. Champion, *Livy and the Greek Historians from Herodotus to Dionysius: SomeSoundings and Reflections*, în Bernard Mineo (coord.), *A Companion to Livy*, Editura Wiley Blackwell, Malden – Oxford, 2015, pp. 198-201.

Ambii construiesc doar un model de discurs al comandantului cu tradiţii vechi pe care îl vor adapta la o imagine, şi ea comună, a războinicilor galli.

Aşadar, în ceea ce priveşte descrierea luptătorilor galli,Titus Livius se pliază unei imagini deja existente în literatură. Mai mult decât atât, a construit el însuşi un tipar al acestei percepţii, încă de laprimul contact dintre cele două popoare pe care îl înregistrează în opera sa. În Cartea a V-a, Titus Livius relatează episodul în care etruscii din Clusium atacaţi de galli în 390[52]solicită ajutor Romei. El arată că aceştia erau cuprinşi de teamă încă înainte de începerea ostilităţilor din două motive: nu erau familiarizaţi cu aspectul exterior, armamentul şi tacticile de luptă ale gallilor, iar pe de altă parte, aceştia din urmă, prin victoriile anterioare asupra altor cetăţi etrusce, căpătaseră un ascendent moral[53]. Ori, exact asupra acestordouă posibile motive de teamă se concentrează şi le contracarează Manlius Vulso în adresarea sa.

Aceeaşi observaţie se poate face şi în privinţa felului în care Titus Livius descrie tehnicile de intimidare folosite de galli. Acestea nu constituie o caracteristică aparte a gallilor, ci erau procedee comune la care o armată recurgea înainte de luptă, fiind folosite din cele mai vechi timpuri şi până astăzi, cu diferenţe datorate evoluţiei tehnico-ştiinţifice generale. Caesar arată că această tehnică de intimidare era folosită din vechime şi de armata romană. În plus, enunţă cu claritate scopul dublu al acestei practici: să trezească în soldaţii proprii ardoarea pentru luptă şi să înspăimânte adversarii[54]. Descrierea strigătelor şi cântecelor de luptă ale gallilor nu apare aici pentru prima dată în opera lui Titus Livius, ci se poate spune că pentru el aceasta constituie o marcă a luptelor purtate de galli, formula introdusă în discursul lui Vulso: *ad hoc cantus ineuntium proelium et ululatus*, fiind aproape identică celor folosite în alte pasaje[55].

Manlius Vulso contracarează eventuala teamă care se putea produce în rândul armatei sale prin recursul la experienţă de luptă a romanilor şi la ascendentul moral oferit de precedentele victorii. Prin comparaţie cu acestea, adversarii cu care gallii se confruntaseră în Asia fuseseră la început impresionaţi de aspectul exterior al barbarilor, surprinşi de tacticile de luptă ale acestora şi, în plus, fuseseră deseori înfrânţi, astfel încât îşi pierduseră încrederea în forţele proprii: „*Dar de acestea să se teamă grecii, frigienii şi carienii, cărora le sunt necunoscute şi neobişnuite; romanilor, [pentru că] sunt obişnuiţi cu năvălirile gallice, le sunt cunoscute chiar şi eşecurile [acestora]. Odinioară, la prima întâlnire [cu ei], strămoşii noştri au fugit atunci de ei; din acel*

[52] Anul 390 după cronologia lui Varro, preluată şi de Titus Livius, 387 după datarea lui Polybius, 1, 6, 1.

[53] Liv., 5, 35, 1: „*Clusini novo bello exterriti cum multitudinem, cum formas hominum invisitatas cernerent et genus armorum, audirentque saepe ab iis cis Padum ultraque legiones Etruscorum fusas". (Cetăţenii din Clusium, erau înspăimântaţi de noul război, pentru că aflaseră despre mulţimea, despre constituţia fizică şi felul armelor nemaivăzute ale acestor oameni şi auziseră că legiunile etruscilor fuseseră adeseori învinse dincolo de Pad de către aceia)*

[54]Caes., *B.C.*, 3, 92, *hanc* [studio pugnae] *non reprimere, sed augere imperatores debent; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent clamoremque universi tollerent; quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt*.

[55]La istorisirea asediului Romei din 390/387(Liv. 5, 39, 5) folosise: *mox ululatus cantusque dissonos vagantibus circa moenia*, iar la descrierea atacului asupra trupelor lui Hannibal în 218 (Liv. 21, 28, 1):*Galli occursant in ripa cum variis ululatibus cantuque moris sui*.

moment timp de două sute de ani, [romanii] îi pun pe fugă îngroziţi şi îi ucid ca pe vite şi sărbătorit mai multe triumfuri asupra gallilor decât asupra întregii lumi"[56].

Pentru prima dată în cuvântarea sa, după aluziile de mai sus, Manlius Vulso aduce în discuţie în mod direct teama inspirată de galli. Se admite că după „dezastrul gallic" din 390 efectul psihologic al „fricii de Galli (*metus Gallicus*)" a persistat mult timp în societatea romană şi a constituit o cauză pentru măsuri speciale de securitate luate de către autorităţile romane[57]. Chiar dacă existenţa acestui sentiment colectiv la anumite momente nu poate fi negată, trebuie spus că situaţia a evoluat în timp, în relaţie cu raportul de forţe existent între cele două popoare. Deja Polybius observa că în 232 gallii au cunoscut şi ei forme chiar extreme de teamă inspirată de expansiunea romană[58]. Iar Titus Livius expune în continuare evoluţia acestui raport de forţe modificat în favoarea romanilor. Manlius Vulso contracarează eventuala teamă care se putea produce în rândul armatei sale prin recursul la experienţă de luptă a romanilor şi la ascendentul moral oferit de precedentele victorii, un *tópos* foarte frecvent în discursurile militare[59]. Pe de altă parte, Titus Livius menţionează doar deruta armatei romane de la Allia, evitând, desigur intenţionat, să facă vreo aluzie la incendierea Romei care a urmat luptei şi punând accentul nu pe înfrângerea romanilor, ci pe recuperarea care i-a urmat acesteia, întocmai cum procedase şi Dionysius în cazul cuvântării lui Camillus. Urmează imediat un alt loc comun, indicaţia de a rezista primului atac impetuos al gallilor, şi de a aştepta ca aceştia să obosească şi să îşi piardă moralul, aşa cum recomandase şi Polybius.

În continuare, Titus Livius introduce trei *exempla*, prin care face trecerea de la superioritatea armatei romane în ansamblu, la superioritatea individuală, aducând în memoria soldaţilor faptele a trei comandanţi romani care se distinseseră în luptele cu gallii şi desigur nu este întâmplător că doi dintre aceştia sunt aleşi dintre strămoşii lui Vulso, membrii ai ginţii Manlia. Sunt amintite mai întâi monomahiile în care T. Manlius Imperiosus Torquatus în anul 361 şi M. Valerius Corvus în 349 învinseseră luptători galli de o talie impresionantă, pasaje pe care Titus Livius le construise, ca multe altele din primele cărţi ale istoriei sale după model homeric[60]. Ultimul exemplu este Manlius Capitolinus, salvatorul Romei în timpul invaziei din 390[61]. Pasajul care funcţionează ca o concluzie pentru această primă parteface trecerea la secţiunea a doua a discursului: „*şi acei strămoşi ai noştri aveau de înfruntat galli născuţi pe*

[56]*Sed haec, quibus insolita atque insueta sunt, Graeci et Phryges et Cares timeant; Romanis gallici tumultus assueti, etiam vanitates notae sunt.semel primo congressu ad Alliam eos olim fugerunt maiores nostri; ex eo tempore per ducentos iam annos pecorum in modum consternatos caedunt fugantque, et plures prope de gallis triumphi quam de toto orbe terrarum acti sunt.*

[57] Heinz Bellen, *Metus gallicus, metus Punicus: zum Furchtmotiv in der römischen Republik*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, 1985, p. 37; Tommaso Gnoli, *Metus gallicus: "metus" come spinta al cambiamento*, în „Storicamente", 11, 2015, pp. 6-7; Bernt Kerremans, *Metus gallicus, tumultus Cimbricus? The possible promulgation of a tumultus in the Cimbrian War (105-101 BCE)*, în „Mnemosyne", 69/5, 2016, pp. 823-824. O părere mai nuanţată a formulat Veit Rosenberger, *The gallic Disaster*, în„The Classical World", 96/4, 2003, pp. 365-373

[58]Pol., 2, 2, 21.

[59]Theodore Chalon Burgess, *op. cit.*, p. 213.

[60]Liv., 6, 42, 5-6; 7, 10 (Torquatus); 7, 26, 1-7 (Corvus) (349).

[61] Liv., 5, 47, 4-6.

pământul lor; aceştia sunt degeneraţi, amestecaţi, de aceea sunt numiţi pe drept cuvânt gallogreci"[62].Termenul *Gallograeci* nu avea la origine un sens peiorativ sau vreo conotaţie morală, ci îi desemna astfel pe celţii stabiliţi în Asia Mică pentru a-i deosebi de cei care locuiau în alte regiuni[63]. Caesar îl foloseşte în sens neutru[64], ca şi Strabo[65], contemporan cu Titus Livius. După aşezarea celţilor în Asia Mică, în prima jumătate a secolului al III-lea, în teritoriile ocupate de aceştia se petrecuse însă un fenomen intens de aculturaţie. Categoria formată din celţii emigranţi şi-a impus dominaţia, limba şi structurile sociale asupra populaţiilor anatoliene autohtone, dar, pe de altă parte, societatea celtică, sau cel puţin pătura sa conducătoare, s-a elenizat puternic, aşa cum o arată evidenţa epigrafică şi arheologică din centrele urbane ale Galatiei[66].

În ultima parte a discursului (10 – 20), pe care nu mi-am propus să o discut în lucrarea de faţă, Titus Livius dezvoltă două teme principale. Prima dintre acestea o constituie degenerarea populaţiilor care migrează din teritoriile lor natale[67]; cea de-a doua o reprezintă decăderea moravurilor soldaţilor la contactul cu prosperitatea regiunilor orientale[68].

În final, se poate spune că Titus Livius construieşte discursul lui Manlius Vulso dintr-o înşiruire de teme foarte răspândite în categoria discursurilor ţinute de comandanţi în faţa armatei. În viziunea lui Titus Livius, consulul ar fi trebuit să urmărească un dublu scop: să ridice moralul soldaţilor, dar în acelaşi timp să îi determine să respecte disciplina militară şi valorile morale tradiţionale. Multe dintre aceste teme le-a folosit el însuşi şi în alte părţi din opera sa, iar discursul nu constituie, cel puţin în această primă parte o exprimare a unei ideologii politice.

Izvoare literare

Caes., *B. G.* Caius Iulius Caesar, *Bellum Gallicum*, (Loeb Classical Library), Text în limba latină şi traducere în limba engleză de H.J. Edwards, Editura G. P. Putman, New York, 1919.

Caes., *B. C.* Caius Iulius Caesar, *Bellum civile*, (Loeb Classical Library), Text în limba latină şi traducere în limba engleză de A. G. Peskett, Editura MacMillan, New York, 1914.

[62]*Et illis maioribus nostris cum haud dubiis Gallis, in sua terra genitis, res erat; hi iam degeneres sunt, mixti, et Gallograeci vere, quod appellantur*

[63] Karl Strobel, *Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien. Bd. I. Untersuchungen zur Geschichte und historischen Geographie des hellenistischen und römischen Kleinasien*, Akademie Verlag, Berlin, 1996 [De Gruyter, 2018], p. 124.

[64]Caes., *B.C.*, 3, 4, 5: *CCCTarcondarius Castor et Domnilaus ex Gallograecia dederant.*

[65] Strabo, 2, 5, 31: (o parte a Phrygiei) *denumită Galatia Gallogrecilor*(*ἥ τε τῶν Γαλλογραικῶν λεγομένη Γαλατία*).

[66]Karl Strobel, *The Galatians in the Roman Empire. Historical Tradition and Ethnic Identity in Hellenistic and Roman Asia Minor*, înTon Derks, Nico Roymans (coord.), *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition* (Amsterdam Archaeological Studies, 13), Amsterdam University Press, Amsterdam, 2009, pp. 122-128

[67] Antony J. S. Spawforth, *Greece and the Augustan Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, pp. 15-16.

[68]V. supra nota 2.

Dion. Hal. Dionisyus din Halicarnassus, *Roman Antiquities*, Vol. I-VI, Text în limba greacă şi traducere în limba engleză de Earnest Cary, Harvard University Press, Cambridge (MS), 1937-1963.

Liv. *Livy. Vol. 11. Books XXXVIII-XXXIX*, text în limba latină şi traducere în limba engleză de Evan T. Sage (Loeb Classical Library), Harvard University Press, Cambridge, Mass. - William Heinemann Ltd., London, 1936.

Pol. Polybius, *Histories*, vol. I-VI, (Loeb Classical Library), Text în limba greacă şi traducere în limba engleză de W.R. Paton, Editura G. P. Putman, New York - Harvard University Press, Cambridge (MS), 1922-1968.

BIBLIOGRAPHY

Abbamonte, Giancarlo; Miletti,Lorenzo; Buongiovanni, Claudio,*Le allocuzioni alle truppe nella storiografia antica*, în Giancarlo Abbamonte, Lorenzo Miletti, Luigi Spina, (coord.), *Discorsi alla prova. Atti del Quinto Colloquio italo-francese Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati: contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa*, Napoli - S. Maria di Castellabate (Sa) 21 - 23 settembre 2006, Giannini Editore, 2008, pp. 29–86.

Bar-Kochva, Bezalel,*The Seleucid Army. Organization and Tactics in the Great Campaigns*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976 [retipărită 2008].

Bellen, Heinz,*Metus gallicus, metus Punicus: zum Furchtmotiv in der römischen Republik*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, 1985.

Bieńkowski, Piotr,*Die Darstellungen der gallier in der hellenistischen Kunst*, Editura Alfred Hölder, Viena, 1908.

Brennan, T. Corey,*The Praetorship in the Roman Republic*, vol. 2, Oxford University Press, Oxford, 2000.

Broughton, T. Robert S.,*The Magistrates of the Roman Republic. Vol. 1. 509 B.C. - 100 B.C.*, (Philological Monographs, 15/1), American Philological Association, New York, 1951.

Idem, *Candidates Defeated in Roman Elections: Some Ancient Roman "Also-Rans"*, în „Transactions of the American Philosophical Society”, New Series, 81/4, 1991, pp. 1-64.

Burgess, Theodore Chalon,*The Epideictic Literature* (Studies in Classical Philology, reprint from vol. III), The University of Chicago Press, Chicago, 1902.

Champion, Craige B.,*Livy and the Greek Historians from Herodotus to Dionysius: Some Soundings and Reflections*, în Bernard Mineo (coord.), *A Companion to Livy*, Editura Wiley Blackwell, Malden – Oxford, 2015, pp. 190-204.

Cornell, Tim J.,*The Fragments of the Roman Historians*, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 288-292, nr. 24

Degrassi, Atilio, *Fasti Capitolini*, In Aedibus Paraviae, Augusta Taurinorum, 1954.

Develin, Robert,*Patterns in Office-holding 366-49 B.C.*, (Collection Latomus, vol. 161), Latomus, Bruxelles, 1979.

Digital Prosopography of the Roman Republic, http://romanrepublic.ac.uk/

Edwards, Catharine,*The Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

Gaertner,Jan Felix,*Livy's Camillus and the Political Discourse of the Late Republic*, în „Journal of Roman Studies", 98, 2008, pp. 27 – 52.

Gnoli, Tommaso,*Metus gallicus: "metus" come spinta al cambiamento*, în „Storicamente", 11, 2015, pp. 1-16

Grainger, John D.,*The Campaign of Cn. Manlius Vulso in Asia Minor*, în „Anatolian Studies", 45, 1995, pp. 23-42.

Idem, *The Roman War of Antiochos the Great* (Mnemosyne Supplements, 239), Editura Brill, Leiden – Boston, 2002.

Gruen, Erich S.,*The Hellenistic World and the Coming of Rome.* Vol. 1, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1984.

Hansen,Mogens Herman,*The Battle Exhortation in Ancient Historiogaphy. Fact or Fiction?*, în „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte" 42/2, 1993, pp. 161–180.

Isaac, Benjamin,*The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton University Press, Princeton, 2004.

Idem, *Empire and Ideology in the Graeco-Roman World: Selected Papers*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.

Kalivoda, Gregor; Mayer,Heike; Robling, Franz-Huber; Zinsmaier, Thomas (coord.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik, Bd. 3. Eup – Hör*, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 1996 [2012].

Kerremans, Bernt *Metus Gallicus, tumultus Cimbricus? The possible promulgation of a tumultus in the Cimbrian War (105-101 BCE)*, în „Mnemosyne", 69/5, 2016, pp. 822-841.

Kosmetatou,Elizabeth,*The Attalids of Pergamon*, în Andrew Erskine (coord.), *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell Publishing Ltd., Malden – Oxford, 2005, pp. 159-174.

Ma, John,*The Attalids: A Military History*, în Peter Thonemann (coord.), *Attalid Asia Minor. Money, International Relations, and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2012, pp. 49-82.

Mac Gonagle, Brendan,*The Galatian Genocide - On the Campaign of Gnaeus Manlius Vulso in Galatia (189 BC)*, https://balkancelts.wordpress.com/2012/07/10/the-galatian-genocide/

Mommsen, Theodor,*Der Friede mit Antiochos und die Kriegszüge des Cn. Manlius Volso*, în *Römische Forschungen*, 2, Editura Weidmann, Berlin, 1879, pp. 511-545.

Norden, Eduard,*Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*, Editura B. G. Teubner, Leipzig - Berlin, 1920.

Pepe,Cristina,*The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity* (International Studies in the History of Rhetoric, 5), Editura Brill, Leiden – Boston, 2013

Pleiner, Radomir,*The Celtic Sword*, The Clarendon Press, Oxford, 1993.

Pollitt,Jerome Jordan,*Art in the Hellenistic Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

Rapin,André,*L'armement celtique en Europe : Chronologie de son évolution technologique du Ve au l^{er} s. av. J.-C.*, în „Gladius", 19, 1999, pp. 33-67.

Rosenberger, Veit,*The Gallic Disaster*, în „The Classical World", 96/4, 2003, pp. 365-373.

Ruscu, Dan; Ruscu,Ligia, *„Ektaxis kata Alanón" a lui Arrian şi strategia defensivă a imperiului Roman în epoca Hadrianică*, în „Ephemeris Napocensis", 6, 1996, pp. 205–259.

Shuttleworth Kraus, Christina,*Caesar in Livy and Tacitus*, în Luca Grillo, Christopher B. Krebs (coord.), *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, pp. 277–288.

Spawforth,Antony J. S.,*Greece and the Augustan Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

Strobel, Karl,*Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien. Bd. I. Untersuchungen zur Geschichte und historischen Geographie des hellenistischen und römischen Kleinasien*, Akademie Verlag, Berlin, 1996 [De Gruyter, 2018].

Idem, *The Galatians in the Roman Empire. Historical Tradition and Ethnic Identity in Hellenistic and Roman Asia Minor*, înTon Derks, Nico Roymans (coord.), *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition* (Amsterdam Archaeological Studies, 13), Amsterdam University Press, Amsterdam, 2009, pp. 117-144.

Walbank, Franck W.,*A Historical Commentary on Polybius. Vol 3. Commentary on Books XIX-XL*, Clarendon Press, Oxford, 1979.

Zmeskal,Klaus, Adfinitas. *Die Verwandtschaften der senatorischen Führungsschicht der römischen Republik von 218-31 v.Chr. Bd. 1. Alphabetischer Katalog, Anhänge, Gestiftete Verwandtschaften*, Verlag Karl Stutz, Passau, 2009.

Zoido, Juan Carlos Iglesias,*The Battle Exhortation in Ancient Rhetoric*, în „Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric”, 25/2, 2007, pp.141-158.